

Andrzej Talarczyk

Literatura piękna ziemi chojeńskiej na obszarze (dawnej) Nowej Marchii - projekt badawczy dla polskich germanistów? : uwagi wstępne

Rocznik Chojeński 3, 105-119

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Andrzej Talarczyk*

Szczecin

LITERATURA PIĘKNA
ZIEMI CHOJEŃSKIEJ
NA OBSZARZE (DAWNEJ)
NOWEJ MARCHII
– PROJEKT BADAWCZY
DLA POLSKICH
GERMANISTÓW?
Uwagi wstępne

W roku 2002 poczdamskie muzeum Haus der Brandenburgisch-Preußischen Geschichte zorganizowało wystawę poświęconą historii literatury brandenburskiej, zatytułowaną „Musen und Grazien in der Mark”. Wydarzeniu temu towarzyszyła edycja dwóch katalogów o takiej samej nazwie. Pierwszym z nich jest zbiór tekstów literackich, ilustrujących przekrój i rozwój literatury na tym obszarze od wczesnego średniowiecza aż po czasy nam współczesne, ukazujący poprzez to dzieje polityczne, społeczne i kulturowe tego regionu¹. Drugim jest historyczny leksykon encyklopedyczny pisarzy².

Te dwie książki mają również dla obecnych polskich mieszkańców terenów byłej Brandenburgii Wschodniej bardzo duże znaczenie poznawcze. Współ-

* Dr Andrzej Talarczyk jest prezesem Nadnoteckiego Towarzystwa Kultury w Dreźnie i jego Sekcji Badań Regionalnych oraz pracownikiem Uniwersytetu Szczecińskiego.

¹ P. Walther (Hrsg.), *Musen und Grazien in der Mark. 750 Jahre Literatur in Brandenburg, Ein Lesebuch*. Berlin 2002.

² Wydany został w tym samym roku w tej samej berlińskiej oficynie Lukas Verlag przez tego samego autora – Petera Walthera.

magają one proces tworzenia tożsamości regionalnej, będącej syntezą własnej kultury, również tej historycznej słowiańskiej³, z kulturą niemiecką i żydowską, powstała tam na przestrzeni dziejów⁴. Rozszerzając perspektywę postrzegania kompleksowości tych zagadnień, możemy stwierdzić, że takie opracowania i analizy, ukazujące się w polskich i niemieckich centrach akademickich,⁵ torują drogę do powstawania klimatu dla podejmowania prób przyswojenia sobie również schedy kulturowo-literackiej minionych czasów w miejscach dziania się tej historii. Są one elementem towarzyszącym już istniejącym monografiom historycznym tych regionów. Czasami powstają one równolegle, a czasami je nawet wyprzedzają⁶. Wyrażająca się w edycjach utworów literackich, zbiorów tekstów wspomnieniowych, opisujących życie na tych terenach chęć poznania ich przeszłości również w aspekcie tzw. „ducha czasu“, czyli epoki z jej systemem wartości i obyczajowości, świadczy o nowym, ogólnoeuropejskim spojrzeniu na wspólne dziedzictwo kulturowe⁷. Największa wartość tych zabiegów edycyjnych i badawczych, patrząc z polskiej perspektywy, polega na tym, że zawierają one elementy pionierstwa w kompleksowym usystematyzowaniu po 1945 r. wiedzy na temat literatury powstałej na tych ziemiach⁸. Tym bardziej, jeżeli zauwa-

³ Por. J. Olczak, *Baśnie lubuskie*, Zielona Góra 1988.

⁴ Por. J.J. Lipski, *Powiedzieć sobie wszystko ... Eseje o sąsiedztwie polsko-niemieckim*, teksty wybrał i wstępem opatrzył Georg Ziegler, Gliwice-Warszawa 1996; M. Eckert, *Przeszłość i teraźniejszość pogranicza lubuskiego*, „Rocznik Lubuski”, 25, 1999; H.M. Woźniak, *Lubuska tożsamość*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, z. 6/2, 1999, s. 189 n.; M. Dudziak, *Od osławiania krajobrazu kulturowego do kreowania nowej tożsamości kulturowej*, w: „Nowa Marchia – Prowincja Zapomniana – Wspólne Korzenie”, z. 1, Gorzów Wlkp. 2004, s. 113–135; J. Iwaszkiewicz, *Literatura na Ziemi Lubuskiej*, Zielona Góra 1968; M. Rutowska, M. Tomczak, *Ziemia Lubuska jako region kulturowy*. Poznań 2003; *Ziemia Lubuska. Studia nad tożsamością regionu*, red. A. Toczewski, Zielona Góra 2004; *Polacy na ziemiach odzyskanych. Regiony w poszukiwaniu tożsamości: przed i po akcesji*, red. A. Makowski, Szczecin 2008.

⁵ Por. dla przykładu: *Wokół niemieckiego dziedzictwa kulturowego na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 1997.

⁶ Tutaj na szczególne wyróżnienie i postawienie za wzór zasługuje działalność stowarzyszenia Wspólnota Kulturowa „Borussia” w Olsztynie z bardzo bogatym programem badawczym. Odnośnie obszaru historycznej Nowej Marchii por.: *W krainie Choszczna: legendy i podania do dziejów Choszczna i okolic*, red. B. Brzustowicz, Choszczno 1999; *Zakłęty młyn: baśnie i legendy lubuskie*, red. Z. Czarnecki, Żary 1999; G.J. Brzustowicz, *Z przeszłości domeny państwowej w Bierzwniku: od XVI do połowy XX wieku*, Choszczno 2001; *Legendy Ziemi Kostrzyńskiej*, red. B. Mykietów, Kostrzyn-Zielona Góra 2002; *Legendy i historie ziemi torzymskiej i okolic*, red. R. Pankow, przekł. J. Dreczka i A. Żwirkowski, Sulęcín 2002.

⁷ Por. dla przykładu: H. von Laer, *We dworze Charlottenhof. Obrazki z życia ostatniego pokolenia nowomarchijskiej szlachty z Sosen*, Gorzów Wlkp. 1995.

⁸ Instytucjonalnie i na bazie metodologii naukowej zadania tego podjął się Europejski Uniwersytet Viadrina. Działające tam placówki badawcze: Instytut Historii Stosowanej i Instytut Literatury

zimy, że tereny na wschód od Odry w niemieckich i polskich badaniach były w aspekcie kultury niemieckiej, choć z różnych przyczyn, systematycznie pomijanej lub marginalizowane, i to zarówno w opracowaniach historyczno-literackich, jak i historycznych, pozostawiając to pole badawcze regionalistom i badaczom-amatorom spod znaku ziem pomorskich, brandenburskich, śląskich i wschodniopruskich, z wszystkimi tego konsekwencjami. Dopiero przełom roku 1989 zmienił tę sytuację znacznie, choć nie do końca⁹. W kontekście istnienia takiej sytuacji postawiona została nawet teza, że opracowanie historii kultury i literatury tych ziem, leżących po polskiej stronie Odry, w tym historycznej Nowej Marchii, to zadanie dla polskich germanistów¹⁰.

i Polityki im. Heinricha Kleista, pracując interdyscyplinarnie, badają formy życia i wiedzę o życiu w poszczególnych okresach historycznych przez pryzmat różnych form przekazu, m.in. literatury pięknej. Mogłem się o tym przekonać osobiście, uczestnicząc w dniach 7 i 8 lipca 2011 w konferencji poświęconej pisarzowi H. von Kleistowi, gdzie były wygłoszone referaty ujmujące omawiane fenomeny z perspektyw różnych dyscyplin naukowych.

⁹Pierwszą próbę napisania historii literatury w Brandenburgii po przełomie 1989 r. jest tekst Petera Walthera: *Literatur in Brandenburg. Ein Überblick*, w: tenże, *Märkische Dichterlandschaft. Ein illustrierter Literaturführer durch die Mark Brandenburg*, Stuttgart 1998, s. 239–317. Natomiast pierwszą próbą stworzenia antologii tekstów literackich poświęconej literaturze w byłej Nowej Marchii jest następujący tom: *Neumärkisches Lesebuch. Literatur und Menschen im östlichen Brandenburg*, Hrsg. J. Lüderitz, Berlin 2004. Odnośnie edytora tego tomu por. jego autobiografię przetłumaczoną na język polski: J. Lüderitz, *Z Nowej Marchii do Nowej Marchii*, Poznań 2009. Jest on wnikliwym regionalistą Paula Biensa, autora historii miasta Lipiany napisanej w 1908 r. i legend powiatu myśliborskiego (*Sagenschatz des Kreises Soldin*), wydanych w 1940 roku.

¹⁰Por. M. Völker, *Das geistig-literarische Kulturerbe der Neumark als deutsch-polnisches Forschungsprojekt* (w druku). W tym samym tomie ukaze się też artykuł wymienionego wyżej Jörga Lüderitza o swoim dziadku, regionaliście: *Paul Biens – einer der bedeutendsten Sagensammler und – herausgeber der Neumark*. Oba teksty zostały złożone do tomu pokonferencyjnego, mającego ukazać się w tym roku w Wydawnictwie Naukowym Uniwersytetu Szczecińskiego. Przedmiotowa konferencja polsko-niemiecka, zorganizowana 7 maja 2010 r. w Dreźnie i Mierzęcinie przez US we współpracy z Nadnoteckim Towarzystwem Kultury miała tytuł: *Obszar Dolnej Noteci w historycznej Nowej Marchii (Neumark) jako przedmiot badań naukowych: wczoraj, dzisiaj i jutro. Polsko-niemiecka konferencja in memoriam dra Stanisława Talarczyka (1922–2002). Dreźnie i Mierzęcin 7 maja 2010*. Zadania opracowania historii literatury tego obszaru kulturowego podjąć musi się przede wszystkim powstająca obecnie na Europejskim Uniwersytecie Viadrina we Frankfurcie nad Odrą interdyscyplinarnie pracująca germanistyka. Częściowo zadanie to już wykonują dwa inne instytuty tego uniwersytetu. Od 1994 r. ukazuje się poświęcone tej problematyce czasopismo „Orbis linguarum. Deutsch-Polnische Philologische Zeitschrift für deutsche Sprache und Literatur”, wydawane wspólnie przez Instytut Filologii Germańskiej Uniwersytetu Wrocławskiego i Nauczycielskie Kolegium Języków Obcych w Legnicy. Tematyczny punkt ciężkości dotyczy problematyki śląskiej i polsko-niemieckich relacji kulturowych. Na nowomarchijskim obszarze Ziemi Lubuskiej pierwszym krokiem w tym kierunku jest następujące zestawienie encyklopedyczne: *Słownik Landsberskich i Gorzowskich twórców kultury*, red. E. Jaworski, Gorzów Wielkopolski

Wzmiankowany na początku tego wywodu leksykon literacki, będący rozszerzoną wersją pracy opublikowanej w 1998 r.¹¹, zawiera, jak informuje słowo wstępne, ponad 2800 wpisów dotyczących 2059 pisarzy, których biografie związane są z 690 miejscowościami całej Marchii Brandenburskiej w jej przedwojennych granicach. Metodologicznie zastosowano w nim zabieg nieuwzględnienia pisarzy żyjących, do których należy m.in. znana nam wszystkim z wielu tłumaczeń na język polski, urodzona w Landsbergu (obecnym Gorzowie Wlkp.) Christa Wolf, wracająca w swojej twórczości w wielu aspektach, nie tylko w opisie krajobrazu, do swojego nowomarchijskiego dzieciństwa¹². Drugim (ułatwiającym zwłaszcza penetrację problematyki literatury w byłej Brandenburgii Wschodniej) zabiegiem natury metodologicznej jest dokonanie zestawienia materiałów faktograficznych wg kryteriów administracyjno-geograficznych, to znaczy wg struktury historycznych jednostek administracyjnych i miejscowości. Pozwala to na natychmiastową orientację i dokonanie pierwszego wstępnego oglądu całokształtu „topografii literatury” tego terenu. Bardzo ważnym kolejnym metodologicznym krokiem w tym opracowaniu jest zastosowanie bardzo szerokiego rozumienia kategorii „literatury”, która to kategoria ulegała przez wieki zmianom semantycznym. W ten sposób zostali uwzględnieni, jak informuje słowo wstępne, „autorzy literatury okolicznościowej i literatury pisanej przez uczonych, retorycznych pomocy dydaktycznych, literatury użytkowej, jak zbiór szablonów listowych, lub leksykonów, ale również literatura fachowa o aspiracjach literackich, tak samo jak teolodzy, historycy i filozofowie, których dzieła promieniowały poza granicę dyscypliny i ich małą ojczyznę”¹³. Oznaczało to na przykład, że w kontekście poezji okolicznościowej okresu XVI i XVII wieku musiał być dokonany wybór zawężający. Dominują, jak można się domyślać, pisarze XIX i XX wieku. Berlin, gdzie literatura brandenburska ma swoje początki, jest w tych rozważaniach o literaturze brandenburskiej i nowomarchijskiej z wielu powodów wyłączone jako kategoria porządkująca. Najważniejszym z tych wyróż-

2007. Po tej edycji przeprowadzono w Gorzowie 30 stycznia 2009 r. polsko-niemiecką konferencję *Znamienitości Landsbergu*, której materiały opublikowano w tomie pokonferencyjnym: *Znamienitości Landsbergu - Joseph E. i Woldemar Nürnbergerowie = Lansberger Berühmtheiten - Joseph E. und Woldemar Nürnberger*, red. R. Piotrowski, Gorzów Wlkp. 2009. W środowisku germanistycznym Zielonej Góry, przynależącej historycznie do Śląska, punktem ciężkości badań literaturoznawczych jest tamten region. Por.: P. Zimniak, *Niederschlesien als Erinnerungsraum nach 1945: literarische Fallstudien*. Wrocław 2007.

¹¹ P. Walther, *Märkische Dichterlandschaft. Ein illustrierter Literaturführer durch die Mark Brandenburg*. Stuttgart 1998.

¹² Por. na przykład: Ch. Wolf, *Rozmyślania nad Christą T.*, Poznań 1974 i tejeż, *Wzorce dzieciństwa*, Warszawa 1981.

¹³ *Musen und Grazien...*, s. 7.

ników wykluczających Berlin jest fakt, że od XVI wieku rozwój literatury w tym mieście idzie swoją, odrębną drogą, referowanie której uwarunkowań wychodzi również poza ramy tematyczne niniejszego wywodu.

Dla naszych rozważań szczególne znaczenia ma okres od XVI do XVIII wieku. Jest to czas, kiedy cała wschodnia Brandenburgia za przyczyną Jana Kostrzyńskiego¹⁴ uzyskała (w 1535 r.) określoną samodzielność, a nawet własną państwowość, trwającą de jure do końca jego życia, a de facto znacznie dłużej, bo w zredukowanych formach przez następne 200 lat, wytwarzając poprzez to odrębny klimat polityczny, gospodarczy i kulturalny tego regionu¹⁵. Nawet w aspekcie terytorialnym fenomenowi Nowej Marchii nie można zdefiniować jednoznacznie. Z biegiem czasu termin ten został rozciągnięty również na Ziemię Torzymską (Land Sternberg), znajdującą się na południe od rzeki Warty. Po śmierci Jana Kostrzyńskiego w 1571 r. samodzielne państwo Nowa Marchia przestało istnieć i zostało ponownie wcielone do Brandenburgii, chociaż, jak już nadmieniliśmy, przez ponad dwa stulecia ta jednostka administracyjna posiadała specjalny status, który straciła dopiero w przebiegu pruskiej reformy terytorialnej w czasie wojen napoleońskich. Po Kongresie Wiedeńskim w 1815 roku Nowa Marchia została częścią składową nowo powstałego okręgu administracyjnego – rejencji (Regierungsbezirk) we Frankfurcie nad Odrą. Ostatnie zmiany terytorialne nastąpiły w 1938 r., kiedy dwa historyczne powiaty nowomarchijskie zostały przyłączone do prowincji Pomorze.

W roku 1548 przeniesiona została również siedziba rządu nowomarchijskiego z Myśliborza do Kostrzyna nad Odrą. Ważnym wcześniejszym kamieniem milowym na tej drodze ku odrębności jest utworzenie w 1516 r. uniwersytetu Viadrina we Frankfurcie nad Odrą przez elektora Joachima I. Akt ten miał decydujące znaczenie dla całej Brandenburgii. Jak szczególną rolę odegrało to dla tego regionu, udokumentowuje stwierdzenie Petera Waltera, wydawcy omawianego leksykonu pisarzy, w artykule wstępnym: „Prawie wszyscy pisarze, którzy w XVI i XVII wieku mieli znaczenie dla Marchii Brandenburskiej i poza nią, przez jakiś czas studiowali i nauczali we Frankfurcie”¹⁶. Nawet rozpoczynająca się w XVII wieku dominacja w całych Niemczech barokowej literatury Śląska ma również korzenie na Viadrinie. Najbardziej wpływowi teoretycy literacki tego

¹⁴ Por. P. van Niessen, *Geschichte der Neumark im Zeitalter ihrer Entstehung und Besiedlung*, Landsberg a.W. 1905, H. Wittlinger, *Untersuchungen zur Entstehung und Frühgeschichte der neumärkischen Städte*, „Neumark” Bd. 8, 1932; A. Czacharowski, *Die Neumark-Gestaltung einer regionalen Einheit hinter der polnischen Nordgrenze im Mittelalter und Neuzeit*, Toruń 1994, s. 15–159.

¹⁵ Ostatnio ukazało się w Kostrzynie opracowanie na ten temat. Por. J. Piątkowski, *Reformator i budowniczy margrabia Jan z Kostrzyna. Kronika życia. Daty – liczby – fakty*, Kostrzyn 2010.

¹⁶ P. Walther, *Literatur in Brandenburg* ..., s. 247.

czasu, Martin Opitz (1597–1639), studiował w 1618 roku w tej Alma Mater. Również śląski poeta baroku Friedrich von Logau (1604–1655) był tam w 1625 r. widziany jako student.

Uczelnia ta, chociaż pomyślana jako zaporą przeciw reformacji, nie mogła powstrzymać jej ofensywy. W wyniku takiego rozwoju zdarzeń w 1535 roku Brandenburgia Wschodnia pod panowaniem Joachima II staje się ewangelicka, a uniwersytet jako centrum duchowe doprowadza do rozkwitu na tym terenie literatury nowołacińskiej¹⁷, która ma duże oddziaływanie na życie umysłowe elit na terenach po prawej stronie Odry. Stąd też miasto Kostrzyn mogło ze względu na bliskość uniwersytetu frankfurckiego, przeniesionego nawet częściowo do tej nowej regionalnej stolicy, wykazać się plejadą poetów. Caspar von Barth, syn kanclerza Nowej Marchii, urodzony 22.06.1587 r. w tym mieście, filolog i tłumacz z wykształcenia, uważany jest za najbardziej płodnego i utalentowanego niemieckiego poetę pierwszej dekady XVII wieku¹⁸, tworzącego wiersze łacińskie i niemieckie¹⁹. Pisząc w latach szkolnych swoje pierwsze prace z teorii języka, uważany był za cudowne dziecko. Studiował w 1607 r. w Wittenberdze. Jego teksty pokazują, wprawdzie treściowo bez znaczenia, budzącą zdumienie zdolność do kopiowania wersów antycznych. Zmarł w 1658 roku.

Innym ważnym poetą tego okresu jest Joachim Frisich (Frisius), urodzony 3.04.1638 r. również w Kostrzynie. Jest on autorem wierszy nowołacińskich i niemieckich. Posiadał wykształcenie teologiczne i filologiczne. W swojej karierze zawodowej był nawet profesorem prawa i matematyki w Rydze. Jego teksty literackie zostały wydane w roku 1672 w tomie *Poetisches Blumenfeld (Poetyckie pole kwiatów)*²⁰. Zmarł 7.08.1684 roku.

Promieniowanie ośrodka akademickiego we Frankfurcie sięgało aż do Chojny. Wiersze Christopha Josepha Sucro (4.12.1718–8.06.1756), poety i bajkopisarza, zatytułowane *Natur (Przyroda)* i *Herbst (Jesień)* z opublikowanego

¹⁷ Literatura ta została zainspirowana przez humanistów czasów nowożytnych. Jej cechą charakterystyczną jest forma językowa wzorująca się na klasycznej łacinie okresu starożytności, która we Włoszech w XIV i XV wieku była celem i środkiem w dystansowaniu się od średniowiecznej tradycji językowej. Rozpowszechniła się ona na fali rozszerzonego oddziaływania prądu umysłowego humanistów na inne kraje europejskie. Jej teksty są przekazane w formie rękopisów i druków. Reprezentują one wszystkie gatunki literackie – od liryki do literatury naukowej, wszystkie formy tekstów – od poetyckich do prozatorskich czasów nowożytnych. Okres największego rozkwitu literatury nowołacińskiej sięga do około 1800 roku.

¹⁸ Por. M. Melchow, *Kleine Literaturgeschichte des Kreises Königsberg*, „Die Neumark. Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Neumark”, Nr 1–4, 1931, s. 2.

¹⁹ C. von Barth, *Deutscher Phoenix*, Frankfurt/Main 1626.

²⁰ Internetowa kwerenda bibliograficzna nie doprowadziła do ustalenia miejsca wydania.

w 1747 r. zbioru *Versuche in Lehrgedichten und Fabeln*²¹ (*Wiersze dydaktyczne i bajki*) miały nawet wyrzucić wpływ na wiersz Heinricha von Kleista (1777–1811), dramaturga, prozaika, liryka i publicysty, jednego z czołowych pisarzy niemieckich tego okresu. Sucro urodził się w Chojnie, studiował w 1738 r. w Halle, którego uniwersytet należał wówczas ze swoją teologią i filozofią do najlepszych w całych Niemczech. Od 1745 r. był nauczycielem greki, mądrości i retoryki w Coburgu.

Jego bajki pisane wierszem nie dorównywały jednak poziomem utworom Friedricha von Hagedorna (1708–1796), najbardziej znanego wówczas w Niemczech bajkopisarza. Powstałe w Chojnie wg angielskiego wzoru czasopismo „Der Druid. Eine moralische Wochenschrift” („Druid. Czasopismo moralizujące”²²) jest również dziełem Christopha Josepha Sucro. Inny niemiecki poeta Johann Peter Uz (1720–1796), należący do szkoły anakreontyków²³, uznał ten periodyk za najlepszy w całych Niemczech²⁴. Sucro miał młodszego brata Johanna Josiaka, żyjącego w latach 1724–1760, który również pisał wiersze.

Przed braćmi Sucro w Chojnie tworzył Andreas Müller, urodzony w 1630 roku. Był on teologiem, orientalistą, sinologiem. Opublikował pod pseudonimem Barnimus zbiór *Ojczyzna nasza* w 100 językach. Sam miał znać język arabski, armeński, koptyjski, turecki, perski i syryjski. Wydał w 1671 r. sprawozdania z podróży do Chin wenecjańskiego kupca Marco Polo²⁵. Jest ponadto autorem wielu rozpraw językoznawczych, geograficznych i kulturowo-historycznych na temat tego kraju. W 1653 roku był rektorem chojeńskiej szkoły łacińskiej (Lateinschule)²⁶. W latach 1664–1667 sprawował urząd proboszcza w Bernau pod Berlinem. Zmarł 26.10.1694 roku.

²¹ W roku 2008 Yvonne Wübben doprowadziła do ponownej edycji tego tomu. Wydawcą było hanowerskie wydawnictwo Wehrhahn.

²² Druid to celtycki kapłan. Berlińska Saatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz wykazuje w swoich zbiorach tylko dwa numery tego periodyku – z 1749 i 1750.

²³ Szkoła ta, powstała w połowie XVIII w., naśladowała poezję żyjącego w VI wieku przed naszą erą greckiego artystę Anakreonta. Problematyka utworów tego kierunku w poezji dotyczyła przede wszystkim tematów miłości, przyjaźni, przyrody, wina i życia towarzyskiego.

²⁴ Por. Mechow, Max: *Kleine Literaturgeschichte* ...

²⁵ Marco Marci Pauli Polo Veneti, *Historici fidelissimi iuxta ac praestantissimi, De Regionibus Orientalibus Libri III. : Cum Codice Manuscripto Bibliothecae Electoralis Brandenburgicae collati, ex[que] eo adiectis Notis plurimum tum suppleti tum illustrati ; Accedit, propter cognationem materiae, Haithoni Armeni Historia Orientalis: quae & De Tartaris inscribitur; Itemque Andreae Mulleri, Greiffenhagii, de Chataja, cuius praedictorum Auctorum uterque mentionem facit, Disquisitio; inque ipsum Marcum Paulum Venetum Praefatio, & locupletissimi*, Hrsg. Andreas Müller, Berlin 1671.

²⁶ Jej kontynuatką jest od XVIII w. Latein- und Gelehrtenschule.

Na przełom wieków XVII i XVIII przypada działalność pedagogiczna i literacka Augustyna Kehrberga, urodzonego 24 sierpnia 1709 r. w Cedyń. Po ukończeniu chojeńskiej szkoły łacińskiej i studiach uniwersyteckich w Jenie, przerwanych ze względów zdrowotnych, wraca on do swojej małej ojczyzny, gdzie od roku 1693 do końca swojego życia w 1731 r. sprawuje funkcję konrektora tej szkoły, będącej jego matecznikiem²⁷. Pracując tam, uprawiał obok działalności dziejopisarskiej również działalność literacką, którą na trwałe zapisał się w historii nie tylko swojego miasta²⁸.

Rektorem tej samej szkoły był w latach 1736–1742 Joachim Böldicke (pseudonim Sincerus), pisarz filozoficzny żyjący od 3.05.1704 do 15.05.1757 roku. Po okresie chojeńskim przeniósł się do Spandau pod Berlinem, gdzie pracował jako teolog. Ponowne wydanie jego rozpraw historyzoficznych o problemie teodycei w odniesieniu do sytuacji politycznej jego epoki nastąpiło w Niemczech w 2008 roku²⁹.

W Chojnie przyszedł na świat 24.04.1727 r. także aktor i dramatopisarz Karl Theophilus Döbbelin, odgrywający później w życiu teatralnym Prus ważną rolę, wystawiając m.in. sztuki Ephraima Gottholda Lessinga, niemieckiego estetyka, pisarza, krytyka i teoretyka literatury (np. *Emilia Galotti*, 1783 i *Natan mędrzec*, 1783).

Również pałace regionu nie stroniły w tamtych czasach od życia literackiego. W przynależnym wówczas do powiatu chojeńskiego rodowym majątku ziemskim Ringenwalde (Dyszno) żył urodzony 24.12.1769 r. w Poczdamie Franz Alexander von Kleist, oficer, radca poselstwa i pisarz. Od urodzenia mieszkał w swoich posiadłościach w Ringenwalde, gdzie zmarł 8.08.1796 roku. Mimo że żył tylko 27 lat, pozostawił po sobie dość bogaty dorobek literacki. W 1996 r. ukazał się reprint jego dziennika z podróży do Pragi w 1791 roku³⁰, a rok później biografia tego pisarza³¹. Literatura przedmiotu podaje, że z perspektywy czasowej ostał się jedynie dramat *Sappo* z 1793 r., który został również ponownie wydany w formie mikrofilmowej³². Ze względu na poziom artystyczny porównywany jest do twórczości wiedeńskiego dramatopisarza Franza Grillparzera (1791–1872), nazwanego, z powodu funkcji

²⁷ Por. W. Fenrych, *Dzieje Ziemi Chojeńskiej od XIII–XX wieku*, w: *Z dziejów Ziemi Chojeńskiej*, red. T. Bialecki, Szczecin 1969, s. 68.

²⁸ Por. Augustin Kehrberg: *Prophetisch-Poetische Lieder und Gesänge/Oder Acht und zwanzig Psalmen Davids ... nach des Seel. Lutheri Dolmetschung in deutsche Verse übersetzt*, Königsberg [Neumark] 1712.

²⁹ Por. J. Böldicke, *Versuch, die wahre Absicht des Nic. Machiavels zu entdecken*, Hrsg. von M.A. Völker, Hannover 2008.

³⁰ F.A. von Kleist, *Fantasien auf einer Reise nach Prag*, Hrsg. A. Tanzer und G. Emig, Heilbronn 1996.

³¹ A. Tanzer, „*Mein theurer zweiter Kleist*”: *Franz Alexander von Kleist (1769–1797) – Leben und Werk*, Oldenburg 1998.

³² F.A. von Kleist, *Sappho: Ein dramatisches Gedicht*, Erlangen 2003.

tożsamościowej jego twórczości, narodowym pisarzem austriackim. Zauważalne ma być również podobieństwo wierszy z wierszami Fryderyka Schillera (1759–1805), co udokumentowuje szczególnie wiersz *Taucher* (*Nurek*). Utwór ten ukazał się w formie mikrofilmowej w 1994 roku³³.

W niezbyt odległym Dąbroszynie (Tamsel) piękna Luisa Eleonora von Wreech, przyjaciółka adorującego ją następcy tronu - młodego Fryderyka (1712–1786), stworzyła coś na wzór salonu literackiego, w którym przebywała często poetka Anna Luisa Karsch, z domu Dürbach, nazwana Karschin, żyjąca od 1.12.1722 do 12.10.1791. Pochodziła z majątku Hammer, położonego między Sulechowem a Krosnem Odrzańskim. Krytyka literacka nadała jej drugi pseudonim – „niemiecka Safona”³⁴. Reprezentowała ona swoją twórczością szkołę anakreontyków.

Dąbroszyn stał się szerzej znany jednak dzięki opisom innego pisarza, Theodora Fontanego (1819–1898), przedstawiciela poetyckiego realizmu i kronikarza historii Prus, który w swoich *Wanderungen durch die Mark Brandenburg* (*Wędrowkach przez Marchię Brandenburską*), nieprzetłumaczonych jeszcze w całości na język polski. Tylko fragmenty specjalnego tomu poświęconego prawobrzeżnym ziemiom nadodrzańskim, dotyczące m.in. Dąbroszyna i Kostrzyna ukazały się w języku polskim w Gorzowie Wielkopolskim³⁵.

Kiedy w okresie dominacji Francji na przełomie XVIII i XIX wieku leżąca na obrzeżach historii Nowa Marchia coraz bardziej przesuwała się do centrum wydarzeń, również Chojna zaakcentowała wyraźniej swoją obecność w literaturze. W tym kontekście należy wymienić pisarza, ale przede wszystkim satyryka Theodora Heinricha Friedricha, syna aptekarza, urodzonego 30.10.1776 w tym mieście. Tutaj uczęszczał do szkoły, a po studiach prawniczych we Frankfurcie nad Odrą został sędzią. Po wojnach napoleońskich mieszkał w Berlinie, Wiedniu i na sam koniec w Hamburgu, gdzie popełnił 12.12.1819 samobójstwo, tonąc w Łabie. Poprzez to stał się już samym swoim życiem późnym romantykiem. Jego wiersze (jako zbiór ukazały się dopiero w 1816 r.) znajdują się pod mocnym wpływem Fryderyka Schillera, Heinricha von Kleista i Ernsta Moritza Armdta (1769–1860), pisarza służącego

³³ F.A. von Kleist, *Das Gluck der Liebe*, Monachium 1994; tenże, *Das Gluck der Ehe*, Monachium 1994.

³⁴ Safona urodziła się między 630 a 612, a zmarła około 570 roku przed naszą erą. Była poetką grecką. Uważana jest za najważniejszą poetkę klasycznej starożytności. Żyła w Mytilene na wyspie Lesbos, centrum kulturalnym VII wieku przed Chrystusem. W jej twórczości, należącej do liryki eolskiej, odgrywa ważną rolę miłość erotyczna. W starożytności chwalono szczególnie jej jasny i pełen wyrazu język, poprzez co stała się wzorcem m.in. dla rzymskiego poety Horacego. Dwieście lat po jej śmierci cenil Platon tak bardzo jej lirykę, że nazwał ją dziesiątą muzą.

³⁵ T. Fontane, *Po tamtej stronie Odry*, Gorzów Wlkp. 2000.

swoją twórczością idei narodowej. Pokazują one własne odczucia patriotyczne. Jego dramat *Julius von Medici*, wzorowany na przykładzie Schillera i Kleista, pokazujący walkę między szlachta florencką a dumnym domem książęcym, jest jednak mniej znany niż jego satyry. Z tych ostatnich rzucają się w oczy osobliwe tytuły, jak na przykład: *Satyrische Feldzüge (Wyprawy satyra)*, *Sardellen für sathrische Näscher (Sardele dla wyjadaczy)*. Chciał po wojnie swojej „epoce chętniej natrzeć nosa, niż posypywać cukrem poetyckim”³⁶. Tak jak w przeszłości występował ostro przeciwko Napoleonowi, tak teraz bronił szydlerczo kołtuńską część szlachty przeciwko plebejskim szczekaczom i polemizował z nadwornymi pochlebcami, upolitycznionymi kobietami, przeciwko sojuszowi z Moskalami. Friedricha łagodne drwiny przeciwko poetyckim klakierom mogły dotyczyć chojeńskiego dyrektora poczty J. von der Hehdena. Pierwszy tom jego twórczości pt. *Liebeskränze (Wieńce miłości)* z 1823 r. zawiera tony fryderycjańskiego ducha pruskiego. Ilustruje to na przykład wiersz *Elegie bei der Verteidigung von Graudenz (Pieśń o obronie Grudziądza)*. Wszystkie inne utwory są naśladownictwem i wczuwaniem się.

W tym samym czasie żył w Chojnie Theodor H. Heinsius, językoznawca i leksykograf. Urodził się 6.09.1770 r., uczęszczał do miejscowej szkoły łacińskiej. Pracując później w Berlinie w gimnazjum o nazwie *Berlinisches Gymnasium zum Grauen Kloster*³⁷, napisał w 1797 r. podręcznik szkolny o historii języka niemieckiego³⁸. W latach 1807–1812 wydał 5 tomów praktycznego podręcznika do nauki językoznawstwa niemieckiego. Szósty tom wyszedł oddzielnie w 1837 roku³⁹. Następną ważną publikacją tego autora był czterotomowy słownik języka niemieckiego, który ukazał się w latach 1818–1822⁴⁰.

Kolejnym chojeńskim (z pochodzenia) pisarzem jest Johann Heinrich Friedrich Fischer, ur. 15.08.1791. Był synem kapitana na usługach miasta (*Stadthauptmann*). W Chojnie uczęszczał do miejscowego gimnazjum łacińskiego.

³⁶ M. Mechow, dz. cyt., s. 3.

³⁷ Jest to najstarsze gimnazjum Berlina, które istnieje do dzisiaj pod nazwą *Evangelisches Gymnasium zum Grauen Kloster*. Powstało 13 lipca 1574 r.

³⁸ Podręcznik w wersji tytułowej: *[Kleine] Theoretisch-praktische deutsche Sprachlehre nebst zehn sprachlichen Anhängen zum Schul- und Selbstgebrauch* miał w Berlinie do 1846 r. czternaście wydań.

³⁹ T. Heinsius, *Teut oder theoretisch-praktisches Lehrbuch der gesamten Deutschen Sprachwissenschaft*. Berlin 1807–1812. T. 1: *Sprachlehre der Deutschen*, t. 2: *Vorschule der Sprach- und Redekunst*, t. 3: *Der Redner und Dichter oder Anleitung zur Rede- und Dichtkunst*, t. 4: *Geschichte der Deutschen Litteratur, oder der Sprach-, Dicht- und Redekunst der Deutschen bis auf die neusten Zeiten*, t. 5: *Stoff zu Ausarbeitungen, Besprechungen, freien Beiträgen und Reden, in einer Menge wissenschaftlich-geordneter Aufgaben, Dispositionen und Stylproben: ein Ideen-Magazin für Lehrer*.

⁴⁰ T. Heinsius, *Volksthümliches Wörterbuch der Deutschen Sprache: mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung für die Geschäfts- und Lesewelt*, Hannover 1818–1822.

Z wykształcenia był teologiem. Pracował jako nauczyciel domowy. Jako pisarz wydał w 1819 r. wiersze w tomie zatytułowanym *Maiblumen* (*Kwiaty majowe*). W 1823 r. ukazały się jego utwory sceniczne⁴¹.

Również rodowitym chojnianinem był Julius von der Heyden. Dokładna data jego urodzin nie jest w świetle dostępnych materiałów źródłowych znana. Wiemy tylko, że był to rok 1788, że był urzędnikiem pocztowym, pisarzem i że sprawował w tym mieście funkcję dyrektora poczty. W latach 1822–1825 wydał pięć tomów wierszy zatytułowanych *Liederkränze* (*Wiązanki pieśni*) oraz dramat *Die Königskinder* (*Dzieci króla*)⁴². Dane odnośnie śmierci też nie są w literaturze przedmiotu ustalone.

Jako romantyka należy również uznać Adalberta Kuhna, ur. 19.11.1812 w Chojnie, językoznawcę, ważnego kolekcjonera podań i legend⁴³. Nauki pobierał w Berlinie, gdzie uczęszczał do gimnazjum o nazwie Joachimsthalsches Gymnasium⁴⁴, a następnie sam po studiach i promocji doktorskiej nauczał w innym gimnazjum tego miasta, którego nazwa własna brzmiała Köllnisches Gymnasium⁴⁵. Stał się wprawdzie sławny jako twórca mitologii porównawczej i czasopisma „Zeitschrift für vergleichbare Sprachforschung” („Porównawcze badania językoznawcze”), tutaj należy go jednak wymienić jako pierwszego marchijskiego artystę ludowego. Swoimi zbiorami legend i podań wydanych w 1843 roku⁴⁶ wskazał nowe drogi do małej ojczyzny i do głębszego zrozumienia swojego narodu. Zmarł 5.05.1881 roku.

⁴¹ Po 1945 r. nastąpiło ich ponowne wydanie w formie dokumentu mikrofilmowego. Por.: J. Fischer, *Nachtstücke aus dem Gebiet des wirklichen Lebens*, Wildberg 1989–1990.

⁴² Ponowne wydanie wierszy w formie dokumentu mikrofilmowego: Heyden, Julius von der: *Liederkränze*. München 1994. Bliższych danych bibliograficznych drugiego utworu nie udało się ustalić.

⁴³ Por. A. Kuhn, *Märkische Sagen und Märchen*, Berlin 1843.

⁴⁴ Było to gimnazjum humanistyczne. Jako szkoła książęcego rodu Hohenzollernów była elitarną placówką kształceniową. Należała do najlepszych w całych Prusach i Niemczech. Została założona 24 sierpnia 1607 r. w Joachimsthal w Marchii Wkrzańskiej (Uckermark), niedaleko Angermünde, przez elektora Joachima Fryderyka. Wniosła wspaniały wkład do tworzenia elit we wszystkich obszarach życia społecznego. Wzorem dla jego utworzenia były saksońskie szkoły dla książąt w Grimie i Miśni. Po zniszczeniu miasta i szkoły w wojnie trzydziestoletniej przeniesione zostało przez Wielkiego Elektora do Berlina. Z przeniesieniem do tego miasta związana była konfesyjna zmiana orientacji. W 1912 r. jej siedzibą stało się miasto Templin w Marchii Wkrzańskiej, gdzie istniała do momentu jej rozwiązania w 1953 r.

⁴⁵ To gimnazjum powstało w połowie XIX wieku i było pierwszym tzw. Realgymnasium, gimnazjum nowego typu, które nauczało przedmiotów przyrodniczych i języków nowożytnych w przeciwieństwie do gimnazjów humanistycznych, gdzie punktem ciężkości nauczania były języki starogrecki i łacina, a więc filologia klasyczna.

⁴⁶ Reprint: A. Kühn, *Märkische Sagen und Märchen. Nebst einem Anhang von Gebräuchen und Aberglauben*. Hildesheim 1973.

Podobną rangę jak Theodor Heinrich Friedrich w literaturze swojego okresu posiadał młody kostrzynianin Maximilian Leopold Moltke, ur. 18.09.1819 roku. Był poetą i wydawcą. Tutaj mamy do czynienia również z burzliwym życiorysem. W Kostrzynie ukończył naukę księgarza. Uczestniczył następnie w powstaniu węgierskim 1848/1849 r. przeciwko Austrii. W 1851 r. został nauczycielem w Trewirze. Napisał tam hymn narodowy Siedmiogóry *Siebenbürgen, Land des Regens, Land der Fülle und der Kraft* (Siedmiogóra, kraj deszczu, kraj dobrobytu i siły) i bardzo znaną piosenkę ludową *Siebenbürgen, Land des Segens* (Siedmiogóra, kraina błogostawieństwa). Następnie wrócił do Kostrzyna, po czym był księgarzem w Kronstadicie, później w Berlinie, gdzie został współpracownikiem ważnej reprezentantki literatury romantycznej Bettiny von Arnim (1785–1859) i wydał antologię dzieł Szekspira. Od 1864 r. przebywał w Lipsku, gdzie utworzył w 1892 r. czasopismo „Deutscher Sprachwart u. Bücherfreund. Zeitschrift für Sprach- und Bücherkunde” („Niemiecki strażnik języka i przyjaciel książki. Czasopismo dla znawców języka i książek”). Zmarł 19.01.1894 roku.

Spóźnionym epigonem romantyzmu jest Fritz Löwe z Morynia, teolog i pisarz, ur. 16.04.1865 roku. Uczęszczał w latach 1881–1885 do chojeńskiego gimnazjum łacińskiego. Z jego twórczości próbę czasu przetrwała pieśń *Renatus, märkisches Reiterlied* (*Renatus, marchijska pieśń kawalerzysty*) z 1894 r., traktująca o wojnie trzydziestoletniej. Zmarł 24.12.1915 roku.

Urodzony 25.11.1854 r. w Chojnie Adolf Meyer zasługuje na nadmienienie przede wszystkim ze względu na wydanie w 1896 r. zbioru bajek⁴⁷. Wydał ponadto tom wierszy w 1907 roku. Był urzędnikiem i żył od 1854 r. w Nauen, gdzie później został pracownikiem urzędu miasta, a od 1901 r. skarbnikiem w kasie miejskiej. Data śmierci nie jest w dostępnej literaturze przedmiotu podana.

W Chojnie przyszła na świat również Rudolfina Haupt. Było to w 1826 roku. Dokładna data nie jest do zweryfikowania w dostępnej literaturze przedmiotu. To samo dotyczy śmierci, która nastąpiła po 1901 roku. Była nauczycielką i pisarką. Spod jej pióra wyszła m.in. w 1864 r. nowela *Das Ehrenwort* (*Słowo honoru*). Jest siostrą Otto Haupta, nauczyciela i pisarza.

Otto Haupt urodził się 17.09.1824 roku. Pisał wiersze patriotyczne oraz dramaty⁴⁸. W centrum jego literackiej uwagi znalazł się inny pisarz niemiecki z Norymbergii Hans Sachs (1494–1576), który był poetą przypowieściowym, meistersingerem i dramaturgiem. Haupt napisał jego biografię⁴⁹, jemu też poświęcił także jeden ze swoich utworów dramatycznych⁵⁰.

⁴⁷ A. Meyer, *Neuester Märchenschatz: Original-Märchen*, Berlin 1896.

⁴⁸ Na przykład sztukę *Die Malteser: dramatisches Gedicht in fünf Aufzügen*, Posen 1864.

⁴⁹ Por. O. Haupt, *Leben und dichterische Wirksamkeit des Hans Sachs*, Posen 1868.

⁵⁰ Por. O. Haupt, *Hans Sachs: vaterländisches Schauspiel in fünf Aufzügen*, Posen 1890.

Z literatów tego regionu z przełomu XIX i XX wieku należy wymienić Paula Matzdorfa, urodzonego 7.03.1864 w Starej Rudnicy (Alt Rüdnitz). Był prozaikiem, poetą, dramaturgiem, autorem książek dla młodzieży, pedagogiem i plastykiem. W latach 1885–1890 pracował jako nauczyciel w Myśliborzu, później w Cöthen (obecnie przyłączonym do Falkenbergu), gdzie znajduje się sporządzona przez niego tablica pamiątkowa poświęcona Theodorowi Fontane. O tym pisarzu napisał również w 1928 r. książkę biograficzną⁵¹. Zmarł 3.01.1930 roku.

Kolejnym pisarzem tego okresu na Ziemi Chojeńskiej jest poeta regionalny Gustav Schüler, urodzony 27.01.1868 roku. Był także nauczycielem, absolwentem miejscowego seminarium nauczycielskiego. Pisał i publikował bardzo dużo, przeważnie wiersze i zasługuje na osobne szersze omówienie. Zmarł 20.08.1938 roku.

O ostatnim z przedstawionych tutaj pisarzy Kurcie Michaelisu historyczny leksykon pisarzy Brandenburgii podaje również nadzwyczaj mało informacji, chociaż w zasadzie jest to pisarz przełomu stuleci i pierwszej połowy XX wieku. Dowiadujemy się tylko, że urodził się 9.02.1871 r., a data śmierci nie jest znana. Podana jest przy tym autorze tylko wiadomość, że po 1890 r. uczęszczał do chojeńskiego gimnazjum i podane są nazwy trzech jego utworów dramatycznych i to w dodatku z błędami gramatycznymi⁵².

Podsumowując ten skomentowany przegląd literatury z i o Ziemi Chojeńskiej, należy stwierdzić, że badania nad literaturą byleż wschodniej Brandenburgii, a Nowej Marchii w szczególności, powinny być kontynuowane. Należy przy tym zacząć od uporządkowania faktów podstawowych, takich jak biografie pisarzy. Jest to chyba zadanie dla nowej generacji badaczy – germanistów. Ale czy tylko polskich, jak sugeruje cytowany na wstępie tekst Martina A. Völkeera, kulturoznawcy z Berlina?

Zamieszczone w odsyłaczach bibliograficznych tego artykułu informacje o stanie badań, wskazywanie na ponowną edycję wielu utworów oraz zaakcentowanie szerszego, wychodzącego poza determinację ideologiczną minionych epok, spojrzenia na problematykę treści tych tekstów, powinno być punktem wyjścia również do lokalnych inicjatyw w kierunku postrzegania schedy kultury tych regionów, nazywanej coraz częściej ogólnoeuropejską, a więc pozbawioną jakichkolwiek naleciałości i zaszłości, jako własnej, co umożliwi jej recepcję u nowych mieszkańców tych ziem, zwanymi u nas zachodnimi. Być może potrzebny jest też do tej recepcji leksykon kultury i literatury byleż Nowej Marchii?

⁵¹ P. Matzdorf, *Theodor Fontane, der märkische Dichter und Wanderer*, Leipzig 1928.

⁵² *Um eine Königskrone. Tragödie in fünf Aufzügen*, Dresden und Leipzig 1899; *Euphorion. Eine Liebestragödie*, Erlangen 1899; *Theodora. Tragödie in fünf Aufzügen*, Dresden u. Leipzig 1899.

Powstająca nowa tożsamość lubuska i zachodniopomorska na terenach podzielonej byłej Nowej Marchii potrzebuje z pewnością takich inicjatyw, bo podejmująca ten kompleks problemów reportażowa literatura faktu, niezależnie od tego, na jakim poziomie artystyczno-merytorycznym będzie tworzona, nie wystarczy.

KÖNIGSBERGER LAND (ZIEMIA CHOJEŃSKA) IN DER LITERATUR AUS DER ALTEN NEUMARK - EIN FORSCHUNGSPROJEKT FÜR POLNISCHE GERMANISTEN? ANMERKUNGEN

Eine Durchsicht der Literatur über das Königsberger Land (Ziemia Chojeńska) zeigt, dass Literaturforschung des damaligen Ostbrandenburgs und insbesondere der Neumark betrieben wurde. Es ist aber auch sichtbar, dass sie einer Weiterführung bedarf. Man sollte mit der Systematisierung der grundlegenden Daten anfangen, z. B. mit den Biografien der Schriftsteller. Wie es scheint, wäre das eine Aufgabe für die jungen Wissenschaftler – die jungen Germanisten.

Der Autor berichtet über den Istzustand der Forschung und spricht einige Empfehlungen darüber aus, welche Werke wieder verlegt werden sollten. Betont wird auch die Notwendigkeit, diese Literatur ohne die ideologische Voreurteile aus der vergangenen Zeit zu betrachten. Das Kulturerbe der Region, die in Polen das Westliche Land genannt wird, wird immer öfter als europäisches Erbe bezeichnet. Es müsste viele lokale Initiativen geben, die den heutigen Einwohnern den Weg zeigen würden, die „fremde“ Vergangenheit ihrer Region ohne Voreingenommenheit für sich und die eigene Kultur zu gewinnen. Hilfreich wäre hier ein Lexikon der Kultur und der Literatur der Neumark.